

Λιγότερο πιθανή είναι η εκδοχή που προβάλλει ο μητροπολίτης Σεραφείμ Ξενόπουλος στο "Δοκίμιο" του, σύμφωνα με την οποία η επωνυμία "Μπρυώνη" οφείλεται σε παραφθορά της λέξης "περιώνυμη" (περιώνυμος μονή) οπότε η σωστή ονομασία θα ήταν "Παναγία η Μπριώνη". Ο ναός τιμάται στη μνήμη της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Με βάση πλίνθινη επιγραφή που υπάρχει στη νότια πλευρά του ναού, ο καθηγητής Παναγιώτης Βοκοτόπουλος - ο κυριότερος μελετητής του μνημείου μετά τον Ορλάνδο- τοποθετεί την ίδρυση του ναού στο 1238, όταν Πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο Γερμανός Β'. Εξίσου όμως πιθανή είναι και η εκδοχή του Σεραφείμ, ο οποίος γράφει συγκεκριμένη χρονολογία ίδρυσης του ναού (1111) άποψη την οποία εμμέσως συμμερίζεται και ο Ορλάνδος υποστηρίζοντας ότι το 13ο αιώνα δεν έχουμε την ίδρυση του ναού αλλά τη μετασκευή της παλαιότερης ξυλόστεγης τρίκλιτης βασιλικής σε σταυροειδή με τρούλλο, και ότι σ' αυτή τη μετασκευή έκανε τον αγιασμό ο Πατριάρχης Γερμανός Β'.

Για αιώνες το μοναστήρι ανθούσε, αλλά στα χρόνια του Αλή πασά αρπάχτηκαν τα πλούτη και τα κτήματά του απ' τους Τούρκους και έτσι έπεσε σε παρακμή. Το 1821 πυρπολήθηκε ο ναός και "έμεινεν ερείπιον σωζομένου μόνον του μέρους του ιερού Βήματος και του τρούλλου ετοιμορρόπου" καθώς μας πληροφορεί ο Σεραφείμ. Στα χρόνια 1867-1871 έγινε ριζική ανακαίνιση του ναού με εκτεταμένες επισκευές, συμπληρώσεις και ανακατασκευές, οπότε το μνημείο πήρε τη σημερινή του μορφή. Τότε προστέθηκε ο νάρθηκας και κατασκευάστηκε ο περιβολότοιχος με το κωδωνοστάσιο καθώς μαρτυρούν δύο εντειχισμένες ενεπίγραφες πλάκες.

Το εξωτερικό του ναού.

Το μνημείο παρουσιάζει έναν ιδιότυπο συνδυασμό σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στο ανατολικό του τμήμα και τρίκλιτης βασιλικής στο δυτικό. Ο αρχιτέκτονας - αρχαιολόγος Γεώργιος Βελénης και ο Παν. Βοκοτόπουλος συμφωνούν ότι ο αρχικός ναός ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος στον τύπο των δικονίων -όπως είναι ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς και η Κόκκινη Εκκλησιά στο Βουργαρέλι- αλλά κατά την ανακαίνιση του 1870, το δυτικό τμήμα του ναού αντικαταστάθηκε με την τρίκλιτη βασιλική, στην οποία προστέθηκε ο νεότερος νάρθηκας. Οι σημαντικές αυτές αλλαγές και το πλήθος των μικροεπισκευών που έγιναν το 1870, προκάλεσαν αλλοιώσεις στην εξωτερική μορφή του κτιρίου, πολλές απ' τις οποίες είναι αποτυπωμένες στην τοιχοποιία και εύκολα τις διακρίνει κανείς με απλή παρατήρηση. Πρόσφατα έγιναν εργασίες στήριξης και αναπαλαίωσης του μνημείου, το οποίο έτσι ανέκτησε μέρος απ' τη χαμένη του λάμψη.

Ο οκτάπλευρος τρούλλος είναι στο μεγαλύτερο μέρος του αδιακόσμητος, στοιχείο που οδήγησε τον Ορλάνδο να εικάσει ότι πρόκειται για μεταγενέστερη κατασκευή. Σήμερα θεωρείται βέβαιο ότι ο τρούλλος κατασκευάστηκε συγχρόνως με το αρχικό κτίσμα, επειδή όμως είχε υποστεί πολλές ζημιές μετά την κατερείπωση του μνημείου το 1821 χρειάστηκε να γίνουν επισκευές και ανακατασκευές, οι οποίες είναι εμφανείς στο μεταξύ της στέγης και των παραθύρων τμήμα του. Η ελαφρά κλίση του προς τα δυτικά οφείλεται στη μερική κατάπτωση του δυτικού συστήματος στήριξης του γεγονός που επέβαλε την κατασκευή (το 1870) κτιστών κιόνων, όσο και την εσωτερική κάλυψη των πλάγιων σκελών του σταυρού όχι με καμάρες αλλά με φουρνικά, στοιχεία και τα δυο που αποτελούν γνωρίσματα της ναοδομίας στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. Ο τρούλλος είναι κατασκευασμένος από πλίνθους εκτός απ' τις στρογγυλεμένες γωνίες των πλευρών του, όπου έχουμε και κανονικές σειρές λίθων με την παρεμβολή πλίνθων.

Γενικά η τοιχοδομή των μακρών πλευρών του μνημείου στα τμήματα που ανακατασκευάστηκαν είναι απλή και αδιακόσμητη, σε αντίθεση με την επιμελημένη τοιχοποιία και την πληθωρική κεραμοπλαστική διακόσμηση που συναντούμε στην ανατολική πλευρά και στα τύμπανα των αετωμάτων της εγκάρσιας κεραίας του Σταυρού. Τα αρχικά πλινθόκτιστα μονόλοβα και δίλοβα τοξωτά παράθυρα αντικαταστάθηκαν με απλά ορθογώνια, κατά τις επισκευές που έγιναν το 1870.

Μπορούμε να πούμε ότι η εξωτερική ομορφιά αυτού του μνημείου βρίσκεται στο σχήμα του και κυρίως στον κεραμοπλαστικό του διάκοσμο. Η κόγχη του ιερού είναι εξ ολοκλήρου "κεντημένη" με πλίνθους σε διακοσμητικές ζώνες και ποικίλα σχέδια: οδοντωτές ταινίες, γεωμετρικά σχήματα, περίτεχνοι συνδυασμοί πριονωτών, κάθετων και παραλλήλων πλίνθων και ένα διακοσμητικό στοιχείο που μόνο σ' αυτόν το ναό συναντάται: ταινίες με τεθλασμένες ή κυματοειδείς πλίνθους που πλάστηκαν προτού ψηθούν -πάνω στο κτίσιμo- με το μυστήρι, ένδειξη πως κύρια επιδίωξη του τεχνίτη ήταν η πρωτοτυπία.

Παρόμοια διακοσμητικά θέματα βρίσκουμε και στα τύμπανα της κεραίας του σταυρού, όπου εκτός των άλλων δεσπόζουσα θέση κατέχουν δύο πλίνθινες επιγραφές, οι οποίες εκτείνονται σε όλο το πλάτος των δύο τυμπάνων. Στη νότια πλευρά υπάρχει η εξής επιγραφή: "Στα(υ)ρωπίγιο(ν) πατριαρχικόν" ενώ η επιγραφή του βόρειου τυμπάνου είναι: "Το αγι(α)σθέν παρά Γερμανού και οικουμενικού Πατριάρχου"]".

Απ' τις επιγραφές αυτές μπορούμε έμμεσα να υπολογίσουμε το χρόνο ίδρυσης του ναού και επιπλέον μαθαίνουμε ότι η μονή ήταν σταυροπηγιακή, δηλαδή υπαγόταν απευθείας στο

Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, κατά τη θεμελίωση δε του ναού μιας τέτοιας μονής ο Πατριάρχης έστελνε σταυρό χρυσό ή ασημένιο που τοποθετούνταν στα θεμέλια.

Το εσωτερικό του ναού.

Εσωτερικά ο ναός δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο αρχικός κυρίως ναός μαζί με τον τότε νάρθηκα καταλάμβαναν τις διαστάσεις του σημερινού κυρίως ναού, αλλά το 1870 γκρεμίστηκε ο τοίχος που χώριζε τα δύο μέρη, στη θέση του τοποθετήθηκαν οι δύο δυτικές κολώνες κι έτσι ο ναός πήρε τη σημερινή εσωτερική του όψη. (Την επιβεβαίωση αυτής της αλλαγής έφερε ανασκαφική τομή στο κεντρικό κλίτος του ναού, κατά την οποία βρέθηκε η βάση του τοίχου που χώριζε τον παλαιό νάρθηκα απ' τον κυρίως ναό).

Γραπτός διάκοσμος στον κυρίως ναό δεν υπάρχει, εκτός απ' τον Παντοκράτορα στον τρούλλο και μια τοιχογραφία του 19ου αιώνα πλάι στο Δεσποτικό. Σ' αυτή έχουμε τη σπάνια -σα θέμα- απεικόνιση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Θεοφόρου (το κεφάλι του Θεού εικονίζεται στην κοιλιακή χώρα του Αρχαγγέλου) να παίρνει την ψυχή του φιλόργου, ενώ την διεκδικεί δικαιωματικά και ο Διάβολος που караδοκεί. Οι τοιχογραφίες στην κόγχη του ιερού και στην Πρόθεση έγιναν το 1873 απ' το Σαμαρινιό Αθανάσιο Ζωγράφο και είναι εξαιρετικής τέχνης με εναργέστατα χρώματα, διατηρούνται δε σε άριστη κατάσταση. Εντυπωσιακότατη είναι η τοιχογραφική παράσταση της Παναγίας αιματοδακρύνουσας, καθώς οδυνάται ενώπιον του άψυχου Ιησού, στην κόγχη της Πρόθεσης. Πρόκειται για αριστουργηματική σύνθεση και η σπανιότητα του θέματος καθιστά το έργο ιδιαίτερα αξιόλογο. Της ίδιας εποχής είναι και το ξύλινο τέμπλο με τις καλοδιατηρημένες φορητές εικόνες του και το εξαιρετικής τέχνης Βημόθυρο, όπου ξεχωρίζει η εικόνα της Παναγίας στην παράσταση του Ευαγγελισμού - έργο του ίδιου Σαμαρινιού ζωγράφου. Θεωρείται βέβαιο πως παλιά υπήρχαν τοιχογραφίες σ' όλο το εσωτερικό του ναού, αλλά καταστράφηκαν απ' τη βροχή, όταν για πολλά χρόνια ο ναός παρέμεινε ασκεπής, μετά την κατάρρευση της στέγης του το 1821.

Τέλος, απ' το αρχικό γύψινο τέμπλο, μοναδικό απομεινάρι είναι ένα κομμάτι πεσσίσκου -στολισμένο με ανάγλυφες φυτικές διακοσμήσεις- που υπάρχει εντοιχισμένο στην κορυφή του αετώματος της εξωτερικής βόρειας πλευράς.

Σήμερα τίποτα πια δε θυμίζει τις παλαιές καλές μέρες του μοναστηριού. Τα κελλιά εξαφανίστηκαν, τα πλούτη αρπάχτηκαν, έμεινε όμως το όμορφο βυζαντινό ερημοκλήσι, σιωπηλός μάρτυρας μιας χαμένης λάμψης, ανταύγεια μιας μακρινής δοξασμένης εποχής,

της εποχής του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

(Κείμενα και εικόνες από το βιβλίο του Κων/νου Θ. Γιαννέλου «Τα Βυζαντινά Μνημεία της Άρτας»)